

М.І.ДЕМКОВ ПРО РОЛЬ МОРАЛЬНОЇ ЗВИЧКИ У ВДОСКОНАЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто теоретичні ідеї відомого вітчизняного педагога XIX століття М.І.Демкова стосовно ролі моральної звички у вдосконаленні особистості. Зокрема розкрито погляди М.І.Демкова на мету морального виховання; виокремлено його думки про особливості таких складників морального виховання, як «сильна воля й твердий характер»; узагальнено шляхи «організації формування корисних та руйнування шкідливих звичок» як найбільш важливих чинників виховання волі.

Ключові слова: моральне виховання, звичка, воля, засоби формування моральної звички.

В статье рассмотрены теоретические идеи известного отечественного педагога XIX века М.И.Демкова о роли нравственной привычки в совершенствовании личности. В частности, раскрыты взгляды М.И.Демкова на цель нравственного воспитания; выделены его представления об особенностях таких составляющих нравственного воспитания как «сильная воля и твердый характер»; обобщены пути «организации формирования полезных и искоренения вредных привычек» как наиболее значительных факторов воспитания воли.

Ключевые слова: нравственное воспитание, привычка, воля, средства формирования нравственной привычки.

The article considers theoretical ideas of M. I. Demkov, famous native teacher of nineteenth century, about the role of moral habits in improving personality. In particular, the views of M. I. Demkov on the target of moral education are revealed; his thoughts about the features of the components of moral education such as “a strong will and strong character” are highlighted, the way of “organizing the formation of useful and eliminate bad habits” as the most significance factors in education will is summarized.

Keywords: moral education, habit, will, means the formation of moral habit.

Актуальність теми визначається першочерговими завданнями виховання підростаючих поколінь у сьогоденні України: формування в школярів і молоді тих якостей, які ґрунтуються на гуманізмі й національній свідомості; прищеплення моральних ідеалів, які б стали реальною силою в регулюванні поведінки людей у суспільстві в період його демократизації. Як

наголошується в Концепції національного виховання, чільне місце у формуванні особистості громадянина України повинно займати не просто «утвердження принципів загальнолюдської моралі», а саме трансформація моральних знань підростаючих поколінь у їхні «переконавання, спільні моральні почуття, вчинки».

Як засвідчив аналіз філософської, психологічної та педагогічної наукової літератури, зазначені вище завдання морального виховання досліджували філософи (В. Біблер, Л. Буєва, І. Кон та інші), психологи (І. Бех, О. Леонт'єв, П. Якобсон та інші), педагоги (О. Богданов, О. Вишневський, К. Журба, І. Зязюн, М. Красовицький, В. Сухомлинський та інші), які опосередковано торкалися у своїх дослідженнях і моральної звички як вагомого чинника морального виховання підростаючих поколінь. Аналіз наукового доробку сучасних українських дослідників, з огляду на проблему, дає підставу для висновку, що різноаспектні питання морального виховання в історичному аспекті вивчали в контексті загальнопедагогічних проблем розвитку національної системи освіти науковці М. Євтух, І. Зайченко, С. Золотухіна, І. Зязюн, М. Стельмахович, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та інші.

Метою цієї статті є спроба виокремити найбільш цінні ідеї видатного вітчизняного педагога ХІХ століття М.Демкова стосовно формування моральної звички, які можуть бути актуальними для педагогічної практики в сьогоденні України.

Як засвідчив аналіз педагогічної спадщини М.Демкова, учений-педагог значну увагу приділяв тлумаченню таких понять, як мета морального виховання («...удосконалення людини у всіх відношеннях, формування сильної волі й твердого характеру, облагородження її вчинків і почуттів») [4,31]; ідеал морального виховання та його розуміння різними народами (головним чином через «співвідношення зі своїми поняттями про благо країни чи держави») [4, 5]; чинники морального виховання, які він поділяв на **р е а л ь н і** (у яких «...беруть безпосередню участь великі чи малі групи

людей: сім'я, школа, суспільство, держава») та д у х о в н і («...до яких належать книжки, наука, мистецтво, релігія») [4, 6–7].

З огляду на проблему дослідження, вважаємо за доцільне виокремити думки М.Демкова на ідеал морального виховання у вітчизняній педагогічній думці. Характеристику різних ідеалів виховання у різних народів (від давнини до новітніх часів) М.Демков пов'язував з типовими рисами характеру народу, з «пружинами його діяльності», з розумінням сутності суспільного блага тощо. У цій площині він наголошував, що, незважаючи на своєрідний і навіть дещо різний напрям громадського життя вітчизняної історії, «етичний інтерес загального блага» був завжди спрямований на «моральність життя». У якості аргументів М.Демков зазначав, що давня література фактично має релігійно-моральний характер; у ХУІІІ-му столітті внаслідок впливу Західної Європи на вітчизняну культуру в ній з'явилося багато нових інтересів та завдань, проте загалом для кращих представників народу «предметом посилених устремлінь залишалися все та ж добродійність та спрямованість у монастрою на добро» [4, 6]; ХІХ століття, особливо його останні роки, на думку М.Демкова, знову поставили на чільне місце «моральний бік життя». Отже, підсумовував М.Демков, для нашого «народного світосприйняття» завжди було характерним висувати на передній план «моральні інтереси життя», що, за переконанням ученого-педагога, завжди повинно враховуватися в майбутньому.

Як було зазначено вище, одним з вагомих складників «кінцевої мети морального виховання» М.Демков визначав формування «сильної волі й твердого характеру» як запоруки «вдосконалення людини у всіх відношеннях». Оскільки багато де в чому М.Демков пов'язував між собою волю й звичку людини, вважаємо за необхідне зупинитися на розумінні вченим-педагогом самого поняття волі та можливостей її виховання. Характеризуючи саму природу волі, М.Демков акцентував увагу на таких закономірностях: конкретна воля особистості виявляється в різних видах діяльності (мускульної, розумової чи емоційної; активної чи пасивної,

індивідуальної чи громадської). У свою чергу, будь-яка діяльність супроводжується згідно з властивостями людської природи помітною всім роботою, що вимагає певних затрат накопиченої енергії. Як зауважував М.Демков, у внутрішньому досвіді людини цей процес супроводжується почуттям зусилля, яке сигналізує про наявність перешкод і необхідність подолання опору. Звідси, підсумовував М.Демков, «першою необхідною умовою для проявлення діяльності є робота і її відчуття; тривала й довгочасна попередня робота трансформується в звичку, а звичка таким чином перетворюється в капіталізовану попередню діяльність» [2, 166]. У своїх розміркуваннях про взаємозв'язок волі й звички М.Демков стверджував, що означене перетворення роботи в звичку дає «прекрасний приклад психічного перетворення сили», а «і с н у в а н н я г а р н и х з в и ч о к з б і л ь ш у є з а с о б и л ю д с ь к о ї в о л і й п і д в и щ у є її силу» [2, 166–167]. Отже, вважав М.Демков, «питання про організацію корисних і руйнування шкідливих звичок є одним з найбільш важливих питань у вихованні волі» [2, 167]. Варто зауважити, що М.Демков використовував поняття «звичка» в питаннях морального виховання як найбільш дієвий його результат, що дає право для висновку, що мова йде про моральну звичку.

Аналіз педагогічної спадщини М.Демкова, з огляду на проблему, свідчить про те, що вчений повністю відкидав утвердження деяких науковців (зокрема Шопенгауера) про незмінність характеру людини протягом усього життя. Звертаючись до досвіду минувшини, М.Демков стверджував, що людство завжди прагнуло виховати в підростаючих поколіннях волю, використовуючи різноманітні засоби для того, щоб зробити її «доброю, моральною, і ці засоби завжди приводили до бажаного результату, якщо велися неухильно й сумлінно» [2, 171].

Згідно з висновком М.Демкова, і філософи, які займалися педагогічними питаннями (Сократ, Платон), і видатні мислителі-педагоги (Я.А.Коменський), і практичні педагоги (Й.Песталоцці) одноголосно

стверджували, що «...воля під впливом виховання, прямого чи опосередкованого, обставин, середовища може бути спрямована в той чи інший бік, зла воля може перетворитись на добру, добра – на злу» [2, 172].

Аналіз розмірковувань М.Демкова стосовно найбільш оптимальних чинників виховання волі, які базуються на теоретичних ідеях відомих педагогів та на даних емпіричної психології й практичної педагогіки, дає підставу для таких висновків: воля є природженою для кожної людини, проте вона формується в ній протягом усього життя; виховання волі слід починати рано, коли воля дитини ще досить слабка й піддатлива; організація виховання волі повинна включати «початки вольових рухів дитини в зв'язку із завданнями життєвої практики»; виховання волі повинно здійснюватися систематично, прийоми виховання волі можуть бути різними, проте всі вони мають орієнтуватися на регулярні вправляння дитини, її постійну життєву практику в моральних вчинках.

Разом з тим, М.Демков зауважував, що поряд із зазначеними чинниками формування моральних якостей характеру найбільш могутнім засобом є «закон звички»: «... воля зміцнюється лише тоді, коли утворюються гарні й міцні звички» [2, 176]. Аналізуючи класичну педагогічну спадщину, М.Демков дійшов висновку, що в обґрунтуванні форм і методів виховання моральних якостей особистості усі найкращі педагоги різних часів і народів на підставі своїх спостережень і дослідів однотайно надають вагомого значення врахуванню індивідуальних властивостей особистості, значенню прикладу дорослих як «могутнього засобу морального виховання», проте далеко не всі педагоги визначають значення звички у формуванні моральних якостей. Зокрема в полеміці з Руссо стосовно висновку останнього, що «...єдиною звичкою, до якої слід привчати дітей, є те, щоб вони взагалі не мали жодних звичок і могли вільно розпоряджатися собою й в усьому виконувати свою волю» [2, 176], М.Демков апелював до дій як вихователя (Руссо), так і вихованця (Еміль), які суперечили наведеній вище думці.

На підставі детального аналізу класичної педагогічної спадщини М.Демков дійшов до висновку, що звичка є одним з найбільш значущих і діючих виховних засобів, особливо в своєму впливові на «духовне внутрішнє життя людини», що «закон звички» діє на людину постійно, проте може бути позитивним і негативним, нести або користь, або шкоду. «Всевладна, переконана в своїй перемозі, звичка, не поспішаючи, повільно, непомітно й незримо рухається вперед і підкорює людину. Часто дія виконується з великими труднощами першого разу, другого – усе ще з ускладненням, проте з кожним наступним кроком дія стає все більш і більш легкою й настає навіть такий час, коли ця, спочатку важка, дія перетворюється в потребу на такому рівні, що, навпаки, людині важко її не виконати» [2, 176–177]. Отже, підсумовував М.Демков, мають рацію ті педагоги й психологи, які вважають звичку «дорогоцінним спільником правильно спрямованої волі», проте, наголошував учений-педагог, вона вимагає уміння виробляти гарні й міцні звички.

Варто зазначити, що серед активних і дієвих чинників, які сприяють формуванню гарних звичок і протидіють поганим, М.Демков називав різні форми дисциплінування школярів (накази, заборони, настанови, нагадування, поради, приклад, нагороди, покарання тощо). Узагальнення названих чинників дає підставу для висновку, що головною умовою їх дієвості й кінцевої результативності М.Демков уважав наявність у кожній школі своєрідного «кодексу шкільної дисципліни», загальних дисциплінарних вимог, які б повністю виключали «різноголосність та плутанину в шкільних взаємостосунках і порядках». Він наголошував: «Дисципліна розвиває низку звичок, сліди яких відчуються далеко за межами школи ... У школі учень навчається порівнювати свій час, приборкувати егоїстичні схильності, підкоряти свою волю, відчувати, що будь-яке положення накладає на людину свої обов'язки тощо. А володіти собою, мати владу розуму над своїми захопленнями, похотями, настроями, пристрастями – велика справа» [1, 230]. Проте, на переконання М.Демкова, дисципліна буде зберігати всю силу свого

впливу лише тоді, коли вона буде усталеною, коли її міцність не підриватиметься «свавіллям наставників, їхньою різноголосністю, відмінностями у вимогах, частою зміною правил» тощо, оскільки все це швидко помічають учні й роблять свої висновки: «шкільне правило – не закон природи, який діє постійно й справедливо, що його можна обминути, інколи й не виконувати, що великого лиха від цього не буде» [1, 230]. М.Демков указував, що усталеність дисципліни забезпечується повною погодженістю в діях усіх тих, хто має пряме чи опосередковане відношення до дисципліни; тому краще «особистісні погляди та темпераменти» перенести на педагогічні ради, а спілкуватися з учнями слід, «озброївшись бронєю твердих правил», обов'язкових для всіх, без винятку.

У обґрунтуванні М.Демковим ролі дисциплінування учнів з метою формування моральних звичок і запобігання поганим або їх викорінення звертається увага на деякі особливості шкільного режиму, характерні для виховної практики, та доцільність окремих дисциплінарних вимог. Розглянемо їх у тій послідовності, яку передбачав М.Демков.

Накази й заборони. Кожна школа, за висновком ученого-педагога, повинна чітко визначити для себе: що вважається гарним і достойним; що схвалюється, а чому не співчувають; що є поганим і ганебним, а потім трансформувати це в конкретних наказах і заборонах. У обговоренні на педагогічних радах дисциплінарних вимог, уважав М.Демков, слід керуватися ступенем їх необхідності для спільної роботи й життя, віком вихованців, чіткістю й конкретністю вираження вимог у формі наказів та заборон, методами контролю за їх виконанням. «Накази й заборони повинні бути короткими, чіткими, конкретними, небагатослівними... обов'язковими для всіх» [1, 231]. За умови постійного контролю всіх причетних до виховання, «з усією мужністю й рішучістю», за їх виконанням накази й заборони сприятимуть формуванню переконань у школярів, що розпорядження школи слід виконувати навіть у тому разі, коли вони суперечать їх «бажанням, смакам, звичкам», як і дорослим доводиться

підкоряться багато дечому, що суперечить особистим поглядам та інтересам.

Настанови. М.Демков підкреслював, що вчитель повинен не лише навчати, повідомляти знання, але й виховувати й наставляти, наголошуючи, що вчителя і викладача не дарма називають наставниками, бо вони зобов'язані, керуючись своїми знаннями й досвідом, уберегти свого вихованця від низки помилок і проступків у майбутньому житті, «повному турбот, неприємностей і небезпек». На думку М.Демкова, саме з настанов учень передусім дізнається «... про моральний характер свого вчинку, про його майбутні наслідки, про найкращі засоби в досягненні доброї, благородної мети, про мистецтво правильного поводження з людьми й речами» [1, 232]. Посилаючись на слова одного педагога, М.Демков підсумовував, що «...у системі виховання настанова відіграє таку ж роль, як дихання в системі нашого тілесного життя» [1, 232].

Узагальнення розмірковувань М.Демкова про роль настанови в дисциплінуванні учнів з метою формування моральної звички дає підставу для висновку, що настанова може видозмінюватися й набувати форм нагадування, попередження, умовляння, напучення, поради, прохання, застереження тощо. Як правило, наголошував М.Демков, «... уся сила виховного впливу» настанови залежить від авторитету вчителя, довіри та любові до нього дітей, його здатності до «прямого, відкритого, чесного, серйозного й послідовного способу дій» [1, 233]. Великого значення М.Демков надавав і тону настанови, який, на його погляд, повинен ураховувати зміну внутрішнього стану вихованця. Наприклад, зауважував М.Демков, «для серця, стривоженого сумом чи, навпаки, величавим видовищем», природною буде настанова, висловлена в співчутливому або урочистому тоні; іншого тону набувають настанови при іграх, відповідного тону вимагають і серйозні заняття; проте, на думку М.Демкова, абсолютно недопустимими й безрезультатними є настанови, де живе й щире спілкування замінюють «читанням загальних догм моралі».

Підсумовуючи роль настанов у формуванні моральної звички,

М.Демков, спираючись не лише на свої міркування, але й на досвід свого сучасника, видатного педагога ХІХ століття П.Юркевича, дійшов висновку: допомога вихователя в моральному зростанні учня полягає або в збільшенні ясності й кількості практичних ідей (настанов), або в наданні йому опори, яка спрямована на його майбутнє, хоч і пов'язана з минулим (нагадування, попередження, застереження), або в мистецтві змусити вихованця проникнути у свою внутрішню сутність більш глибоко, ніж його щоденне самоспостереження (умовляння, напучення), або в повідомленні йому своєї думки (порада), або в такому спрямуванні розвитку його особистості, упродовж якого «трудність обов'язку переходить у задоволення права» (прохання). У такій послідовності, наголошував М.Демков, «настанова, з одного боку, наводить вихованця на необхідність набуття необхідного досвіду, з іншого, – сприяє тому, щоб цей досвід став власністю його морального духу» [1, 233–234].

Нагадування. Цей прийом, на думку М.Демкова, пов'язаний з характерним для дітей забуванням досвіду минулого, оскільки їхня увага більш активно й зацікавлено спрямовується на події сучасності. Тому тут завданням вихователя є пов'язати між собою за допомогою нагадування сучасне з минулим і «полегшити вольовий процес і моральну діяльність».

Застереження. На противагу нагадуванню, вважав М.Демков, застереження більше стосується майбутнього й спрямоване на подвійну мету – уберегти від небезпеки, коли вона є, й уберегти від страху перед майбутніми ускладненнями. М.Демков зауважував, що слід бути надзвичайно обережним із застереженням, оскільки їх безперервність може в значною мірою послабити волю вихованця. Як найбільш правильну точку зору з цього приводу він наводить міркування П.Юркевича: «...найбільш міцною охороною проти всіляких негараздів і небезпек є вдосконалення самого виховання: саме в зрілому розумові, добрій і твердій волі вихованця, подібно до того, як охорона від будь-яких хвороб передбачає зміцнення тіла, а не забезпечення різними рецептами на випадок» [1, 234–235].

Порада. На думку М.Демкова, досить цінним засобом у моральному впливові на учнів є порада або конкретна вказівка там, де це буде дійсно необхідним і не буде нав'язливим. Завжди в таких випадках, наголошував М.Демков, «...порада повинна бути висловлена просто, мимохідь, ласкавим, дружнім тоном, щоб учень повністю відчував, що йому надається власний вибір: прислухатися до цієї поради чи відкинути її» [1, 235].

Приклад. В обґрунтуванні значення прикладу як «найбільш могутнього засобу залучення дітей до морального світу» М.Демков посилався на видатних зарубіжних і вітчизняних педагогів, які в різні епохи наголошували на тому, що найбільш важливим у вихованні, більш впливовим, ніж «переконуючі настанови», глибокі знання, «науки для витончення розуму», є приклад у поведінці: «бути добрим, чесним, співчутливим, бути людиною». «У вихованні серця, у викоріненні з нього вад і прищепленні чеснот, приклад у добрих звичках – кращий і дійсний наставник, ...прекрасний засіб привчити дітей до добродійної поведінки» [1, 235]. Узагальнюючи роль батьків, які є «турботливими зберігачами домашньої дисципліни, шкільних учителів, здатних до моральних вчинків як підґрунтя власного способу життя, у формуванні моральної звички, М.Демков підсумовував: «...ми готуємо з вихованців морально немічних істот, коли насамперед ознайомлюємо їх з добродійністю через поняття, а не шляхом життя, середовища, прикладів, атмосфери буття» [1, 236]. Найбільшу перевагу прикладу М.Демков вбачав у тому, що вихованець бачить не лише те, що він «... п о в и н е н зробити, але й те, що він м о ж е зробити і як він може це зробити» [1, 236].

Нагороди. Згідно з висновком М.Демкова, формування моральних якостей у школі (зокрема таких, як сумлінність, слухняність, «любов і звичка до порядку, дух правдивості») не потребує ні нагород, ні покарань. Єдине, що допустиме й бажане, – схвалення гарних успіхів і гарної поведінки, що може бути висловленим у прямому визнанні факту, у відвертому схваленні, у похвалі, у виявленні довіри. «Похвала й схвалення повинні представлятись

учневі не у вигляді мети, яку здобувають сумлінністю й гарною поведінкою; вони повинні виявляти лише наслідки щасливо досягнутої мети й моральної перемоги над самим собою» [1, 237].

Як бачимо, педагогічна спадщина видатного вітчизняного педагога М.Демкова вміщує досить цікаві ідеї стосовно формування моральної звички як засобу вдосконалення людини. Вважаємо, що творче осмислення його ідей є одним з вагомих чинників збагачення педагогічної практики навчально-виховних закладів України у вихованні підростаючих поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демков М.И. Курс педагогики для учителей, институтов, высших женских курсов. – Ч. 1. – Теория и практика воспитания. – М., 1915. – 366с.
2. Демков М.И. Курс педагогики для учительских институтов, высших женских курсов и педагогических классов женских гимназий. – Ч.2. – Теория и практика воспитания. – М., 1915. – 354с.
3. Демков М.И. Педагогические правила и законы // Педагогический сборник. – 1899. – № 9. – С.166–183.
4. Демков М.И. Учебник педагогики для учительских семинарий, женских гимназий и для народных учителей. – Ч. 2. – Основы воспитания и обучения. – 1916. – 168с.